

פתח דבר

לידי חסיד צעיר, שחי בעיירה קטנה בפולין במאה התשע־עשרה, התגלגל ספר שעורר בקרב שאלות נוקבות על כל מה שהאמין בו. בעקבות הקריאה בספר הוא הגיע למסקנה שאינו מאמין עוד באל, ובוודאי לא בהתגלותו למשה, לנביאים או לאדמו"ר. הוא חדל מלפקוד את בית הכנסת, גילח את פאותיו ואת זקנו וקיצר את הקפטן. מכאן ואילך החל לקרוא בשקיקה ספרים מודרניים בכלל, ואת ספרות ההשכלה בפרט. הוגה דעות יהודי אתאיסט שחי בברלין היה חביב עליו במיוחד, והוא החליט להמיר את הנסיעה המסורתית אל הרבי בנסיעה אליו. החסיד הצעיר צירף פרוטה לפרוטה עד שאסף את דמי הנסיעה אל אותו מלומד ברלינאי.

בהתרגשות רבה נקש על דלת הכניסה.

הדלת נפתחה, ומולו ניצב יהודי עטור זקן ופאות, כיפה גדולה לראשו.

"האם כאן גר הדוקטור פלוני?", שאל.

"אני הוא", ענה בעל הבית.

"אבל... בלבוש של יהודי דתי... עם זקן ופאות... אתה הרי אתאיסט..." גמגם

האורח הנדהם.

"נכון!", הודה הברלינאי בחיוך, "אני יודע שאין את מי להרגיז שם למעלה..."

אנקדוטה זו מסופרת בנוסחים אחרים. הנה אחד מהם: מספרים על סטודנט יהודי מצפון אפריקה שלמד פילוסופיה בסורבון שבפריז בשנות השישים של המאה הקודמת ואיבד את אמונת אבותיו. בין השאר הושפע הסטודנט ממאמרו של אתאיסט יהודי שחי בעיירה קטנה בדרום צרפת, והוא החליט לנצל את חופשתו כדי לבקר ולשוחח עמו. נסיעה ארוכה ברכבת הלילה מפריז הביאה אותו לעיירה הדרומית בשעות הבוקר. הוא הלך ברגל מתחנת הרכבת אל ביתו של המלומד. את הדלת פתחה אישה זקנה, ובתשובה על שאלתו הפנתה אותו לבית הכנסת שבסוף הרחוב.

בית הכנסת שכן בבניין קטן וישן. העשבים השוטים שצמחו על השביל המוליך אליו העידו שלא רבים הבאים בשעריו. הסטודנט ניסה לפתוח את דלת העץ הכבדה, והיא נענתה לו בחריקה.

הוא הביט אל תוך חלל בית הכנסת החשוך. בפינה, ליד החלון, ישב ישיש, זקנו הלבן יורד על ברכיו וכולו שקוע בספר. הסטודנט ניגש אליו, ולהפתעתו התברר לו שהאתאיסט המלומד לומד תלמוד. השיחה ביניהם הלכה והתפתחה, ואז שאל הסטודנט:

"מה לאתאיסט כמוך ולתלמוד?"

ענה לו הזקן: "אתה סבור שאתה אתאיסט? אינך אלא עם הארץ!".

*

שני הסיפורים האלה שייכים לזמנים שבהם ניסו הוגים לנסח הבדלים מובהקים בין תרבות לתרבות, בין אידיאולוגיה לאידיאולוגיה, בין זהות דתית לזהות חילונית. אבל כפי שאנו למדים מהם, כבר אז הייתה מורכבות גדולה וקושי רב בהבחנה "חילונית או דתית".

רגע קודם שסיימתי את הכנת פתח הדבר הזה מצאתי "פוסט" שכתב לאחרונה אחד מחברי בפייסבוק. ביקשתי את רשותו לפרסם את דבריו בעילום שם. הנה לנו תיאור עכשווי של הבעייתיות שבהגדרות חד־משמעיות ובתפיסות דיכוטומיות:

ובכן – כמה הבהרות בנוגע להחזרת הכיפה לראשי.

זה מהלך שהקשר שלו לאמונה, ובטח לדת, לא כזה חד־משמעי. זה לחלוטין לא מהלך שקשור לזיהוי חברתי, אלא בעיקר קשור לניסיונות שלי לברר כמה עניינים אישיים (לא בהכרח דתיים) עם עצמי. ניסיתי לנסח אותם בפייסבוק כמה פעמים בימים האחרונים אבל לא הצלחתי, ואולי אני גם לא מעוניין.

האם חזרתי להגדיר את עצמי כדתי? לא.

האם בהורדת הכיפה בשעתו הפסקתי להגדיר את עצמי כדתי? לא בדיוק.

האם אני מגדיר את עצמי כדתי? לא בדיוק.

האם אני מגדיר את עצמי כחילוני? לא.

האם אני מגדיר את עצמי כדתל"ש? לא.

אם כן, איך אני מגדיר את עצמי? כרגע ההגדרה הקרובה ביותר היא "תעזבו אותי באמשכם".

כאמור, לא זה הנושא.

כמה זמן הכיפה תישאר על הראש? לא יודע.

בהמשך לדברים האלה על תהליכי חילון והדתה המשולבים אלו באלו ברצוני להזכיר את התרומה הרבה להבנת מורכבות זו שתרם מורנו וחברנו פרופ' מיכאל הד, שהלך לעולמו בחודש אדר השנה (סקירת ספר פרי עטו ראתה אור בגיליון הקודם של כתב העת). יהי זכרו ברוך!

*

אנו שמחים להגיש לקוראים את הגיליון החמישי של זהויות: כתב עת לתרבות ולזהות יהודית. יצירתו של האמן טובי קאהן, "צמות II", נבחרה לעטיפת הגיליון שבידכם. התמונה, אקריליק על בד על עץ, משנת 2011, הוצגה בתערוכה מיצירותיו של האמן (ALIGNED: Paintings by Tobi Kahn) בגלריה של אוניברסיטת מרילנד בארצות הברית.

הגיליון נפתח ברב־שיח - התלמוד: האם ללמדנים בלבד? בעריכתו ובהנחייתו של אריאל פורסטנברג, שגם כתב לו דברי פתיחה. למדנות יהודית זוהתה במהלך הדורות עם בקיאות בש"ס כולו ועם הבנה מעמיקה של סוגיותיו. בעבר יכול היה כל איש, לכאורה, להיכנס לבית המדרש וללמוד, אולם בפועל נשמר הידע התלמודי בקרב אליטה של למדנים. למן המחצית השנייה של המאה העשרים הלכה וגדלה נגישותו של הציבור הרחב לתלמוד, והעיסוק בו הפך נחלתן של קבוצות רבות ומגוונות: התפתחות "חברת הלומדים" הפכה את לימודו לעיסוקם היומיומי העיקרי של עשרות אלפי תלמידי ישיבות; מפעל התלמוד של הרב עדין שטיינזלץ אפשר את הקריאה בגמרא לכל אדם; בתי מדרש בסגנון ההתחדשות היהודית והקהילות הלומדות פתחו את הספרים החתומים לפני יהודים ממסגרות דתיות, מסורתיות וחילוניות שונות, המנהלים אורחות חיים מגוונים; ומפעל "הדף היומי" יצר מפגש אינטנסיבי בין אנשים עובדים לטקסט המורכב.

על משמעות השינוי בלימוד התלמוד ועל השאלות העולות ממנו תוכלו לקרוא בדבריהם של סוזן לאסט סטון, דניאל בוירין, רות קלדרון והרב עדין אבן ישראל שטיינזלץ. את הרב־שיח חותמים דברים משל הפילוסוף עמנואל לוינס, שנכתבו כהקדמה לקובץ ארבע קריאות תלמודיות וכפתיח דבר לקובץ מן המקודש לקדוש: חמש קריאות תלמודיות חדשות. דברים אלו לא נכללו בתרגום העברי של ספרים אלה, שראה אור ב־2001 תחת הכותרת תשע קריאות תלמודיות, והם מוגשים כאן לראשונה לקוראים בעברית. ז'ואל הנסל הוסיפה דברי הקדמה המאפשרים לנו לעמוד על הקשרם של דברי לוינס.

מרטין בובר והרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק באים מעולמות תרבות שונים במהותם, ושיטתם ההגותית נשענת על ספריות שונות לחלוטין. במרכז ספרייתו של סולובייצ'יק עומדים התלמוד ומפרשיו, ובמרכז ספרייתו של בובר - סיפורי חסידים. המפגש עם עולם הפילוסופיה הגרמנית מתרחש אצלם במהופך: אצל בובר, מהמחקר והשיח הפילוסופי באוניברסיטאות של וינה וגרמניה אל מקורות החסידות; אצל סולובייצ'יק, מלימוד התורה בשיטת בריסק אל לימודי הפילוסופיה בברלין, מתוך דגש על מחקר ניאו־קאנטיאני. מאמרו של ניחם רוס מציג בפנינו מחקר פילוסופי השוואתי מפתיע, מעין דיאלוג בין השניים, המצביע על המשותף בהגותם כמו על ההבדלים הבלתי נמנעים ביניהם. המהלך של רוס מתאפשר באמצעות מיקום הגותם במסגרת הפילוסופיה הדיאלוגית, אגב איתור קווי דמיון בסיסיים בין הפרויקט האנתרופולוגי במסה "אני ואתה" מאת בובר לבין עיקר טיעונו של סולובייצ'יק ב"איש האמונה הבודד".

התופעה של תלמידות חכמים הלכה והתרחבה מאמצע המאה העשרים עד ימינו אלה. בין השאר, היום אפשר ללמוד תורה - במלוא מובן המושג ועל שלל ההיבטים של מושג זה - מפי מאות נשים השולטות בש"ס ובפוסקים, במדרשים ובפרשנות הקלאסית והחדשה. "סמכות הדעת" הופקעה מהבלעדיות הגברית, והשותפות הנשית בה הולכת ומתגברת. תופעה זו היא מהפכה תרבותית בכל קנה מידה, והשלכותיה נדונות במגוון מסגרות. בד בבד עם התופעה הזאת, ובעקבותיה, הולכת

וגוברת השתתפותן של נשים ב"סמכות הדת". דליה מרקס מתארת ומנתחת את אחד מתהליכי השינוי המרתקים ביותר בעשרות השנים האחרונות: כניסת נשים להנהגה הדתית בכלל ולהנהגה הרבנית בפרט. במאמרה היא מציגה תיאור היסטורי, דתי וחברתי מקיף של התהליך ועומדת על השפעתו על הקהילות הדתיות, הן מבחינת התוכן הן מבחינת התודעה.

זהותו של מקום, של יישוב, נקבעת במידה רבה על ידי הנוף הסביבתי, הגיאוגרפי, ומתעצבת באמצעות הארכיטקטורה. אוריין שחר ואלונה נצן־שיפטן מציגות תהליכים מרתקים בעיצוב זהותה המודרנית של העיירה חצור הגלילית. מחקרן בוחן תכנון ארכיטקטוני של שני מתחמים הקשורים בשני סיפורים היסטוריים: האחד מקראי – לכידת העיר הכנענית חצור בידי יהושע בן־נון; והאחר תלמודי – סיפורו של חוני המעגל, שעל פי המסורת קבור בחצור. מחקרן של שחר ושל נצן־שיפטן מתמקד בפער הרעיוני הבא לידי ביטוי בעיצובם האדריכלי של שני המתחמים, שהוקמו בשנות השישים לצד האתרים ההיסטוריים: המוזיאון לעתיקות חצור – הסמוך לאתר החפירות הארכיאולוגיות בתל חצור; ומתחם קברו של חוני המעגל במערבה של חצור הגלילית.

הקיבוצים נחשבו מאז ומתמיד ל"מעוזי החילוניות" בישראל, הן בשל היותם קהילות אידיאולוגיות, הן בשל אורח החיים והפרהסיה הציבורית בהם, שלא הושפעו כמו יישובים מעורבים מנוכחותו של ציבור דתי, מבתי כנסת ומחוקי עזר עירוניים בענייני דת. מבחינה דתית הקיבוצים היו קהילות חילוניות הומוגניות. לי כהנר ונסים ליאון בוחנים שינוי מסוים באפיון זה מתוך התבוננות בחוזרים בתשובה שבחרו להמשיך להתגורר בקיבוץ. המאמר מציג תמונה מעניינת ומנסה לענות על השאלות כיצד החוזרים בתשובה מסבירים את הישארותם בסביבה הקיבוצית הלא דתית, כיצד הם מתנהלים בחיי היומיום, מהן הדילמות המרכזיות המלוות את המצב המורכב הזה ומהן האסטרטגיות המרכזיות המופעלות להתמודדות עמו, וכן – מה אפשר ללמוד על הקיבוץ נוכח היווצרותו של מצב שבעבר לא היה אפשר להעלותו על הדעת.

במדור סקירת הספרים תמצאו שתי סקירות: גילי (מבצרי) זיוון סוקרת את ספרו של מיכאל בן אדמון מרד ויצירה בהגות הציונות הדתית: משה אונא ומהפכת הקיבוץ הדתי; ונתנאל פישר סוקר את ספרם של דוד אלנסון ודניאל גורדיס ברית אמונים: גיור, הלכה ומדיניות קהילתית בספרות השו"ת במאה ה־19 ובמאה ה־20.

שלמי תודה לכל הכותבות והכותבים שתרמו לגיליון זה ממיטב פירות מחקרם והגותם, ולכל העושים במלאכת העריכה וההפקה. אתם, קוראים יקרים, מוזמנים להמשיך את הדיון הנפתח כאן ולהגיב בכתב ובעל פה. המערכת תשמח לפרסם תגובות ראויות בגיליונות הבאים. אנו מקווים שתמצאו במחקרים ובמסות המתפרסמים בבמה זו מקורות ללימוד, להעשרה ולהשראה.

נפתלי רוטנברג

מכון ון ליר בירושלים